

اثر قارچ میکوریزای آربوسکولار بر رشد، میزان کلونیزاسیون ریشه و جذب فسفر بزرک (*Linum ussitatissimum* L.) تحت سطوح مختلف کم آبی

علی تدین^۱* و مریم سلطانیان^۲

^۱ گروه زراعت، دانشکده کشاورزی، دانشگاه شهرکرد و ^۲ دانشجوی سابق کارشناسی ارشد رشته اگرواکولوژی، دانشگاه شهرکرد
(تاریخ دریافت: ۹۳/۰۸/۰۷، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۴/۰۲/۲۳)

چکیده:

یکی از مهم ترین عوامل محدود کننده رشد گیاهان زراعی مناطق خشک و نیمه خشک، کمبود آب است. قارچ های میکوریزایی یکی از مهم ترین میکروارگانیسم های محیط ریشه محسوب می شوند. اثرات این قارچ ها از طریق ایجاد تغییرات روی برخی از خصوصیات ریشه و جذب عناصر غذایی در گیاهان میزبان در شرایط تنش خشکی اعمال می شود. به منظور بررسی تأثیر قارچ میکوریزای آربوسکولار در شرایط تنش خشکی بر روی بزرک آزمایشی در مزرعه تحقیقاتی دانشکده کشاورزی دانشگاه شهرکرد به صورت کرت های خرد شده در قالب طرح بلوک های کامل تصادفی با سه تکرار در سال ۱۳۹۲ انجام شد. تنش خشکی در چهار سطح آبیاری: ۱۰۰ (بدون تنش)، ۷۵ (تنش ملایم)، ۵۰ (تنش متوسط) و ۲۵ (تنش شدید) درصد نیاز آبی گیاه، به عنوان فاکتور اصلی و تلقیح بذر گیاه بزرک با دو گونه میکوریزا شامل *Glomus intraradices* و *Glomus mosseae* و یک تیمار بدون تلقیح میکوریزا به عنوان فاکتور فرعی، منظور گردید. نتایج آزمایش نشان داد که اثر تلقیح میکوریزا و تنش خشکی بر تمام صفات اندازه گیری شده معنی دار بود. اثر متقابل میکوریزا و تنش خشکی، به غیر از طول ریشه، نسبت وزن خشک ریشه به اندام هوایی و جذب فسفر، بر سایر صفات مورد بررسی معنی دار بود. تنش خشکی باعث کاهش صفات مورد بررسی شد، ولی نسبت وزن خشک ریشه به اندام هوایی را افزایش داد. میکوریزا باعث افزایش صفات مورد بررسی گردید. نتایج نشان داد که بیشترین درصد کلونیزاسیون ریشه گیاه بزرک (۳۲/۸۲ درصد) در تیمار بدون تنش خشکی و تلقیح با گونه *G. intraradices* و کم ترین میزان (۸/۶۸ درصد) در تیمار تنش شدید و شاهد بدون تلقیح مشاهده گردید. بر اساس نتایج حاصل از این آزمایش همزیستی بزرک با قارچ های میکوریزا آربوسکولار توانست موجب افزایش صفات مورد بررسی در شرایط تنش خشکی گردد.

کلمات کلیدی: تلقیح، جذب عناصر غذایی، خشکی و همزیستی میکوریزایی.

مقدمه:

تولید می شدند. میکوریزا یکی از مجموعه عوامل بیولوژیک است که بخش مهمی از موجودات خاکری را شامل می شود (Barea et al., 2005). قارچ های میکوریزا قادر هستند که اثرات نامطلوب تنش خشکی را در گیاهان تعدیل نمایند (Auge, 2001). مطالعات نشان می دهند که قارچ های میکوریزا به رشد گیاهان تحت شرایط تنش

خشکی به عنوان مهم ترین عامل محدود کننده غیر زنده رشد، اثر نامطلوبی بر رشد و تولید گیاهان زراعی می گذارد (Cheong et al., 2003). استفاده از منابع بیولوژیک در کشاورزی، دارای قدمت بسیار زیادی است و در گذشته نه چندان دور، تمام مواد غذایی مورد مصرف انسان با استفاده از چنین منابع ارزشمندی

می‌شود (Bhatty, 1995).

هم‌زیستی قارچ‌های میکوریزایی با گیاه بزرک و تأثیر آن در شرایط تنش خشکی هنوز در کشور ایران مورد بررسی و مطالعه قرار نگرفته است، لذا هدف از انجام پژوهش حاضر، بررسی اثر قارچ‌های میکوریزا *Glomus intraradices* و *Glomus mosseae* بر برخی صفات بزرک در شرایط تنش خشکی بود.

مواد و روش‌ها:

این آزمایش در سال زراعی ۱۳۹۲ در مزرعه پژوهشی دانشکده کشاورزی دانشگاه شهرکرد، با عرض جغرافیایی ۳۲ درجه و ۲۰ دقیقه شمالی و طول جغرافیایی ۵۰ درجه و ۵۱ دقیقه شرقی و ارتفاع ۲۰۶۱ متر از سطح دریا به صورت کرت‌های خرد شده بر پایه طرح بلوک‌های کامل تصادفی با سه تکرار انجام شد. تیمارهای آزمایش شامل چهار سطح آبیاری: ۱۰۰ (بدون تنش)، ۷۵ (تنش ملایم)، ۵۰ (تنش متوسط) و ۲۵ (تنش شدید) درصد نیاز آبی گیاه، به عنوان عامل اصلی و تلقیح با میکوریزا در سه سطح شامل تلقیح با *Glomus intraradices* و تلقیح با *Glomus mosseae* و عدم تلقیح، به عنوان عامل فرعی، بود.

به منظور بررسی خصوصیات شیمیایی خاک مزرعه، قبل از کاشت و شروع آزمایش از پنج قسمت از خاک مزرعه در عمق صفر تا ۳۰ سانتی‌متری نمونه‌برداری به عمل آمد. خصوصیات فیزیکی و شیمیایی نمونه خاک در آزمایشگاه مرکز تحقیقات کشاورزی شهرکرد اندازه‌گیری شد (جدول ۱).

عملیات آماده‌سازی زمین برای اجرای آزمایش در اواسط اردیبهشت ماه ۱۳۹۲ آغاز گردید. برای این منظور با گاواهن برگردان‌دار و زدن دو دیسک عمود بر هم، عملیات خاک‌ورزی زمین انجام شد. قبل از اجرای عملیات دیسک‌زدن، کودهای شیمیایی مورد نیاز را به زمین افزوده و با استفاده از دیسک در خاک مخلوط شد. مطابق تجزیه خاک، کود نیتروژن مورد نیاز در کرت‌های آزمایش با میانگین ۱۱۰ کیلوگرم کود اوره در هکتار در نظر گرفته شد. یک سوم کود نیتروژن به صورت پیش کاشت بر اساس مساحت کرت‌ها اضافه شد. یک سوم

خشکی به وسیله کاهش تنش و افزایش جذب عناصر غذایی کمک می‌کنند (Ruiz-Lozano and Azcon, 1996). بهبود تولید در گیاهان میکوریزی تحت شرایط تنش خشکی را به غلظت بیشتر عناصر غذایی غیر متحرک مانند فسفر، روی و مس نسبت می‌دهند (Ghazi and John Zak, 2003). به‌علاوه تحمل گیاهان به خشکی را از طریق بهبود جذب آب و پتانسیل آماس برگ، کنترل منافذ روزنه‌ای و تعرق، افزایش طول و عمق ریشه و توسعه هیف‌های انتهایی افزایش می‌دهد (Vamerali et al., 2003; Ghazi and John Zac, 2003). در آزمایش Vamerali و همکاران (۲۰۰۳) بیان شد که افزایش ماده خشک اندام‌های هوایی و زیرزمینی در تلقیح با قارچ میکوریزا در مقایسه با عدم تلقیح احتمالاً به دلیل افزایش غلظت آب و مواد غذایی و انتقال بهتر این مواد در اندام گیاهی و همچنین افزایش فتوسنتز گیاه که منجر به ساخته شدن مواد فتوسنتزی بیشتری می‌شود، بود. تنش آبی باعث کاهش طول و قطر ساقه، سطح برگ، وزن خشک گیاه و نسبت وزن ساقه به ریشه در گیاه کلزا گردید (Sangtarash et al., 2009). تلقیح میکوریزایی باعث افزایش رشد ریشه و برگ و همچنین باعث افزایش نسبت ریشه به اندام هوایی تحت شرایط تنش خشکی و کمبود فسفر در بادام زمینی شد (Quilambo, 2000).

به دلیل وجود ترکیبات مفید مختلف در کتان روغنی، امروزه مصارف دارویی زیادی برای این گیاه شناخته شده است. یکی از این ترکیبات، اسیدهای چرب غیراشباع چندگانه به ویژه اسید آلفا لینولنیک (ALA یا LNA) یعنی اسید چرب امگا ۳ و اسید لینولنیک (LA) یعنی اسید چرب امگا ۶ است. اسید لینولنیک ۵۷ درصد کل اسید چرب کتان را تشکیل می‌دهد (Morris, 2005). این اسید چرب برای رشد و نمو ضروری بوده و باعث پیشگیری و بهبود بیماری‌های قلبی، ورم مفاصل، التهاب، بیماری‌های دستگاه ایمنی و سرطان می‌گردد (Simopoulos, 1999). میزان اسیدهای چرب غیراشباع امگا ۳ در روغن کتان در حجم مساوی دو برابر روغن موجود در ماهی است (Raney and Diederichsen, 2002). همچنین به لحاظ ارزش غذایی و دارویی، دانه بزرک به صورت آرد یا خرد شده در تهیه نان، کیک و دیگر فراورده‌های غذایی استفاده

جدول ۱- برخی خصوصیات فیزیکی و شیمیایی خاک مزرعه آزمایشی در عمق صفر تا ۳۰ سانتی متر مزرعه قبل از کاشت

Cu mg.kg ⁻¹	Fe mg.kg ⁻¹	Mn mg.kg ⁻¹	Zn mg.kg ⁻¹	N %	K ava. mg.kg ⁻¹	P ava. mg.kg ⁻¹	O.C %	EC dS.m ⁻¹	pH -
۰/۹۱	۴/۸۶	۷/۹۱	۰/۶۷	۰/۰۴۶	۳۰۳	۱۰/۳	۰/۵۸۵	۰/۴۵۲	۷/۹۳

برای به دست آوردن دور آبیاری، نیاز آبی گیاه با استفاده از نرم افزار CROPWAT (که براساس منطقه مورد مطالعه، نیاز آبی گیاه را در ماه‌های مختلف برآورد می‌کند) محاسبه شد و با استفاده از روابط زیر، دور آبیاری مشخص گردید:

$$TAW = \rho_b \times D_r (\Theta_{FC} - \Theta_{PWP}) \quad (۱)$$

$$RAW = f \times TAW \quad (۲)$$

$$N = (RAW / ET_c) \quad (۳)$$

که در این روابط N تعداد دور آبیاری، TAW کل آب قابل استفاده، Θ_{FC} درصد جرمی رطوبت در ظرفیت زراعی و Θ_{PWP} درصد جرمی رطوبت در نقطه پژمردگی، RAW آب سهل-الوصول، ET_c نیاز آبی گیاه، D_r عمق توسعه ریشه، ρ_b جرم مخصوص ظاهری و f ضریب تخلیه مجاز می‌باشد (علیزاده، ۱۳۸۷). Θ_{FC} درصد جرمی رطوبت در ظرفیت زراعی و Θ_{PWP} درصد جرمی رطوبت در نقطه پژمردگی. P_b جرم مخصوص ظاهری خاک (گرم بر سانتی متر مکعب) می‌باشد که در آزمایشگاه اندازه‌گیری شد. دور آبیاری با استفاده از نرم افزار تقریباً ۵، ۷، ۹ و ۱۴ روز به ترتیب در تیمارهای تنش خشکی بود.

برای تعیین میزان کلونیزاسیون قارچ میکوریزا با ریشه گیاه از روش Giovannetti و Mosse (۱۹۸۰) استفاده گردید. براساس این روش، ریشه‌های رنگ‌آمیزی شده در سطح پتری دیش‌هایی که دارای شبکه مربعی هستند، پخش گردید و زیر بینوکولار مشاهده شدند و تعداد تقاطع‌های آنها با خطوط عمودی و افقی تعیین شد. از بین این برخوردها آن‌هایی که با بخش کلونیزه شده ریشه تقاطع داشتند نیز به طور جداگانه شمارش شدند و به صورت کسری از کل تقاطعات به دست آمدند. چنانچه این کسر در ۱۰۰ ضرب شود، میزان کلونیزاسیون ریشه به صورت درصد به دست می‌آید (رابطه ۴):

$$\text{میزان کلونیزاسیون ریشه} = \frac{\text{تعداد تقاطع‌های ریشه AM}^+ \text{ با شبکه}}{\text{تعداد کل تقاطع‌های بین ریشه و شبکه}} \times ۱۰۰$$

دیگر کود اوره در مرحله به ساقه رفتن و یک سوم آخری در مرحله قبل از گل‌دهی همراه با آب آبیاری به کرت‌ها اضافه شد. ابعاد هر کرت آزمایشی ۳×۲ متر بود. به منظور جلوگیری خطا، فاصله بین کرت‌ها یک متر و بین بلوک‌ها دو متر در نظر گرفته شد. کشت به صورت ردیفی روی زمین صاف به فاصله ردیف ۱۵ سانتی متر و فاصله سه سانتی متر روی ردیف انجام شد. عمق کاشت به طور متوسط ۳ سانتی متر در نظر گرفته شد. بذر بزرک ایرانی از شرکت پاکان بذر اصفهان تهیه شد.

جهت تلقیح خاک از مایه تلقیح قارچ (*G. intraradices*) و (*G. mosseae*) استفاده گردید. مایه تلقیح مورد نظر از شرکت زیست فناوری توران شاهرود تهیه شد که شامل مخلوطی از اسپور (۵۰ تا ۱۵۰ اسپور زنده قارچ در هر گرم خاک)، هیف و قطعات جدا شده ریشه‌های آلوده به عنوان تلقیح کننده (حاوی ریشه‌های گیاهان میکوریزی شده و ریشه‌های قارچ میکوریزا ۲۰ تا ۵۰ متر در هر گرم خاک) می‌باشد. برای کلونیزاسیون بهتر گیاه، در تیمارهای میکوریزی، پس از ایجاد ردیف‌ها، به ازای هر متر مربع، حداقل ۱۰۰ گرم قارچ میکوریزا، مورد استفاده قرار گرفت و لایه‌ای خاک به عمق ۵ سانتی متر روی آن ریخته و سپس بذرها در عمق سه سانتی متری کاشته شد.

آبیاری به صورت متوالی، پس از کاشت مطابق نیاز منطقه هر هفت روز یکبار تا زمان اعمال تنش طی مدت یک ماه در مرحله استقرار در آغاز رشد رویشی گیاه به صورت غرقابی انجام شد. پس از سبز شدن بذور، جهت تنظیم فاصله بوته‌ها روی خطوط کشت و رسیدن به تراکم مطلوب ۳۰۰ بوته در مترمربع (تدین و همکاران، ۱۳۹۲) در زمان پنج برگی عملیات تنک انجام شد. کنترل علف‌های هرز بدون استفاده از علف‌کش‌ها و به صورت وجین دستی در طی آزمایش انجام شد. تیمارهای خشکی پس از استقرار گیاه در اوایل مرحله رویشی، اعمال شد.

شاهد بدون قارچ مشاهده گردید. در تیمار تنش رطوبتی ملایم و متوسط نیز بالاترین عکس العمل ماده خشک گیاه مربوط به قارچ *G. intraradices* و کمترین آن در تیمار شاهد بدون قارچ بود (جدول ۳).

بر اساس نتایج Subramanian و همکاران (۲۰۰۶)، قارچ *G. intraradices* باعث افزایش معنی داری در وزن خشک اندام هوایی گوجه فرنگی، در شرایط تنش خشکی شد.

مطالعه انجام شده توسط نادیان (۱۳۹۰) نشان داد که افزایش وزن ماده خشک سورگوم تلقیح شده با قارچ میکوریزا در مقایسه با وزن ماده خشک سورگوم تلقیح نشده تحت تنش خشکی می تواند به دلیل افزایش پتانسیل آب برگ و یا افزایش میزان مصرف دی اکسیدکربن باشد. در واقع، وجود شبکه گسترده هیف های خارجی قارچ میکوریزا به عنوان ادامه سیستم ریشه های گیاه میزبان قادر است آب را از منافذ بسیار ریز و دور از دسترس گیاه جذب و به گیاه منتقل نماید.

وزن خشک ریشه: بر اساس جدول آنالیز واریانس، وزن خشک ریشه گیاه بزرگ در تیمار تنش خشکی و میکوریزا و همچنین اثر متقابل این دو در سطح احتمال ۱ درصد معنی دار گردید (جدول ۲). لذا وزن خشک ریشه در تنش های مختلف خشکی به نوع قارچ هم زیست شده دارد. مقایسه میانگین اثرات متقابل نشان داد که بیشترین وزن خشک ریشه در اثر متقابل بین تیمار بدون تنش خشکی و تلقیح با قارچ *G. intraradices* مشاهده گردید. در این تیمار دو گونه قارچ میکوریزا با هم اختلاف معنی داری نداشتند. همچنین کمترین وزن خشک ریشه مربوط به اثر متقابل بین تیمار تنش خشکی شدید و شاهد بدون قارچ دیده شد (جدول ۳).

نتایج این آزمایش با نتایج Quilambo (۲۰۰۰) در بادام زمینی، ساجدی و ساجدی (۱۳۸۸) در ذرت، مطابقت دارد. قارچ های میکوریزایی با تولید هورمون های گیاهی و افزایش فعالیت آنزیم ها می توانند رشد گیاه و رشد ریشه را تشدید کنند، در نتیجه ظرفیت جذب عناصر غذایی را بالا برده و شانس گیاه را در اجتناب از خشکی افزایش دهند (عظیمی و همکاران، ۱۳۹۲).

AM^+ : تعداد قطعات ریشه دارای وزیکول های قارچ میکوریزا. جهت تعیین طول کل ریشه و طول ریشه کلونیزه شده از روش تقاطع شبکه ای استفاده شد. پس از شمارش تعداد تقاطع ها با خطوط عمودی و افقی شبکه مربعی و قرار دادن آن در روابط ۵ و ۶ طول ریشه و طول ریشه کلونیزه شده به دست می آید (Tennant, 1975).

$$RL = 11/14 \times n \times d \quad (5)$$

در این رابطه RL طول ریشه بر حسب میلی متر، n تعداد برخورد ریشه ها با خطوط شبکه و d طول ضلع مربع ها در شبکه بر حسب میلی متر است.

$$RLC = 11/14 \times n' \times d' \quad (6)$$

در این رابطه RLC طول ریشه کلونیزه شده بر حسب میلی متر، n' تعداد برخورد ریشه های کلونیزه شده با خطوط شبکه و d' طول ضلع مربع ها در شبکه بر حسب میلی متر است. فسفر کل به روش کالریمتری با دستگاه اسپکتروفتومتر طول موج ۴۷۰ نانومتر، اندازه گیری شد (امامی، ۱۳۷۵). میزان جذب فسفر از حاصلضرب غلظت فسفر و ماده خشک محاسبه گردید. داده های حاصل از این آزمایش با استفاده از نرم افزار آماری SAS مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. میانگین های معنی دار شده اثرات متقابل با استفاده از نرم افزارهای SAS و MSTATC با آزمون LSD در سطح احتمال پنج درصد مورد مقایسه قرار گرفت.

نتایج و بحث:

وزن خشک اندام هوایی: نتایج جدول آنالیز واریانس حاکی از آن است که اثرات اصلی تنش خشکی و میکوریزا و همچنین اثر متقابل این دو عامل بر وزن خشک اندام هوایی گیاه بزرگ در سطح احتمال ۱ درصد معنی دار گردید (جدول ۲). لذا وزن خشک بزرگ در تنش های مختلف خشکی بستگی به کاربرد نوع قارچ میکوریزا دارد. مقایسه میانگین اثرات متقابل نشان داد که بیشترین مقدار ماده خشک اندام هوایی در اثر متقابل بین تیمار بدون تنش خشکی و تلقیح با قارچ *G. intraradices* و کمترین مقدار آن در اثر متقابل بین تیمار تنش شدید خشکی و

جدول ۲- نتایج تجزیه واریانس (میانگین مربعات) صفات بررسی شده بزرگ در تیمارهای مختلف تنش خشکی و میکوریزا

منابع تغییر	درجه آزادی	وزن خشک اندام هوایی	وزن خشک ریشه	نسبت وزن خشک ریشه به اندام هوایی	درصد کلونیزاسیون	طول ریشه	طول ریشه کلونیزه شده	جذب فسفر
بلوک	۲	۰/۰۰۶ ^{ns}	۰/۰۰۰۲ ^{ns}	۰/۰۰۴۴ ^{ns}	۲۴/۶۰ ^{**}	۲۱۳۳/۷۰ [*]	۴۱۱/۹۹ ^{**}	۰/۰۰۱ ^{ns}
تنش خشکی	۳	۶۳۴ ^{**}	۰/۷۴۲ ^{**}	۰/۰۵۱۰ ^{**}	۲۱۴/۷۳ ^{**}	۱۱۵۲۸/۸۱ ^{**}	۳۹۷۶/۱۷ ^{**}	۰/۱۸۳ [*]
خطای a	۶	۰/۰۰۲ ^{ns}	۰/۰۰۰۰۴ ^{ns}	۰/۰۰۴۶ ^{ns}	۱/۲۷ ^{ns}	۴۷/۸۷ ^{ns}	۱/۵۷ ^{ns}	۰/۰۶۰
میکوریزا	۲	۰/۸۳ ^{**}	۰/۲۳۰ ^{**}	۰/۰۱۰ [*]	۷۶۳/۰۵ ^{**}	۷۱۰۷۵/۹۲ ^{**}	۱۳۹۵۵/۰۴ ^{**}	۰/۰۸۴ ^{**}
تنش خشکی × میکوریزا	۶	۰/۱۰ ^{**}	۰/۰۰۳ ^{**}	۰/۰۰۵۳ ^{ns}	۲۰/۸۸ ^{**}	۱۱۱/۳۲ ^{ns}	۴۴۶/۵۸ ^{**}	۰/۰۰۳ ^{ns}
خطا b	۱۶	۰/۰۱۳	۰/۰۰۰۱	۰/۰۰۲۱	۰/۶۵	۱۸۷/۹۹	۵/۱۴	۰/۰۰۲
ضریب تغییرات (%)	-	۶/۵۵	۱/۲۰	۹/۴	۴/۰	۵/۲	۳/۸۰	۵/۳

ns, * و ** به ترتیب نشان دهنده غیرمعنی دار و معنی داری در سطح احتمال ۵ و ۱ درصد.

جدول ۳- مقایسه میانگین اثر متقابل سطوح تنش خشکی و میکوریزا در برخی صفات گیاه بزرگ.

تنش خشکی	میکوریزا	وزن خشک اندام هوایی	وزن خشک ریشه	کلونیزاسیون ریشه (درصد)	طول ریشه کلونیزه شده (میلی متر در بوته)
(گرم در بوته)					
بدون تنش (معادل نیاز آبی گیاه)	شاهد (بدون تلقیح) <i>G. intraradices</i>	۲/۴۸ ^{bc}	۰/۹۹۳۳ ^c	۱۲/۹۴ ^g	۲۷/۵۰ ⁱ
	<i>G. mosseae</i>	۲/۶۵ ^{ab}	۱/۱۷۶۶ ^a	۳۲/۸۲ ^a	۱۱۳/۹۲ ^a
تنش ملایم (۷۵ درصد نیاز آبی گیاه)	شاهد <i>G. intraradices</i>	۱/۶۴ ^d	۰/۷۱۲۶ ^e	۱۲/۵۷ ^{gh}	۲۴/۸۸ ⁱ
	<i>G. mosseae</i>	۲/۳۳ ^c	۱/۰۴۳۳ ^b	۲۸/۶۸ ^b	۹۴/۲۸ ^c
تنش متوسط (۵۰ درصد نیاز آبی گیاه)	شاهد <i>G. intraradices</i>	۱/۰۷ ^f	۰/۵۲۶۶ ^f	۲۶/۹۹ ^c	۸۷/۷۴ ^d
	<i>G. mosseae</i>	۱/۴۶ ^{de}	۰/۷۷۰۰ ^d	۲۳/۷۱ ^d	۷۳/۳۳ ^e
تنش شدید (۲۵ درصد نیاز آبی گیاه)	شاهد <i>G. intraradices</i>	۰/۶ ^g	۰/۲۹۶۶ ^g	۸/۶۸ ⁱ	۱۱/۷۸ ^k
	<i>G. mosseae</i>	۰/۷۸ ^{fg}	۰/۵۲۶۶ ^f	۱۸/۴۲ ^e	۴۹/۷۶ ^g
			۰/۵۲۵۳ ^f	۱۶/۱۸ ^f	۴۰/۶۰ ^h

حروف مشابه در هر ستون بیانگر عدم اختلاف معنی دار در سطح احتمال آماری ۵ درصد است (LSD).

نسبت وزن خشک ریشه به وزن خشک اندام هوایی: نتایج تجزیه واریانس نشان داد که سطوح تنش خشکی در سطح احتمال ۱ درصد و تلقیح با قارچ میکوریزا در سطح ۵ درصد اثر معنی داری بر نسبت وزن خشک ریشه به وزن خشک اندام های هوایی داشتند در حالی که اثر بر همکشی آنها بر نسبت وزن خشک ریشه به وزن خشک اندام های هوایی معنی دار نبود.

کمبود آب در هر مرحله از رشد گیاه، جذب، انتقال و مصرف عناصر غذایی را کاهش می دهد که پیامد آن کم شدن ذخیره کربن و کاهش ماده خشک می باشد (Hu and Schmidhalter, 2005). میکوریزا با افزایش جذب آب و مواد غذایی و به دنبال آن فتوسنتز برگ، اختصاص کربن به ریشه در افزایش وزن خشک ریشه مؤثر می باشد.

جدول ۴- مقایسه میانگین صفات گیاهی بزرگ در شرایط تنش خشکی و قارچ‌های میکوریزا

تیمارها	نسبت وزن خشک ریشه به اندام هوایی	طول ریشه (میلی متر / واحد گیاه)	جذب فسفر (گرم در مترمربع)
تنش خشکی			
بدون تنش (معادل نیاز آبی گیاه)	۰/۴۲ ^b	۲۹۹/۸۸ ^a	۱/۰۳ ^a
تنش ملایم (۷۵ درصد نیاز آبی گیاه)	۰/۴۳ ^b	۲۸۳/۷۳ ^b	۰/۹۰ ^{ab}
تنش متوسط (۵۰ درصد نیاز آبی گیاه)	۰/۵۲ ^a	۲۵۷/۹۸ ^c	۰/۸۷ ^{ab}
تنش شدید (۲۵ درصد نیاز آبی گیاه)	۰/۵۷ ^a	۲۱۷/۸۲ ^d	۰/۶۷ ^b
میکوریزا			
بدون تلقیح	۰/۴۶۴ ^b	۱۷۶/۱۳ ^b	۰/۷۷ ^b
G. intraradices	۰/۴۷۳ ^b	۳۱۳/۶۳ ^a	۰/۹۳ ^a
G. mosseae	۰/۵۱۸ ^a	۳۰۴/۷۹ ^a	۰/۸۶ ^a

حروف مشابه در هر ستون بیانگر عدم اختلاف معنی دار در سطح احتمال آماری ۵ درصد است (LSD).

نتیجه رشد و سرعت توسعه ریشه کاهش یافته و به تبع آن تولید اندام هوایی کم تر و انرژی موجود از طریق فتوسنتز کاهش می یابد (Gregory, 2006). در شرایط تنش و وضعیت نامناسب آماس سلولی، اختصاص مواد غذایی به ریشه نسبت به ساقه افزایش یافته و گیاه قادر نخواهد بود کربوهیدرات مورد نیاز برای ادامه رشد را فراهم کند، به طوری که در این مطالعه نیز با تنش رطوبت شیب کاهش وزن خشک اندام هوایی نسبت به وزن خشک ریشه شدیدتر بود.

مقایسه میانگین سطوح مختلف تلقیح با قارچ میکوریزا نشان داد که نسبت وزن خشک ریشه به وزن خشک اندام‌های هوایی در گیاه تلقیح شده با *G. mosseae* ۱۱/۶۳ درصد بیشتر از گیاه بدون تلقیح بود. (جدول ۴).

در آزمایش عظیمی و همکاران (۱۳۹۲) در آویشن باغی نسبت وزن خشک ریشه به اندام هوایی گیاه آویشن بین تیمار میکوریزا *G. mosseae* و شاهد تفاوت معنی داری وجود نداشت، اما تیمار *G. intraradices* به طور معنی داری موجب افزایش نسبت وزن خشک ریشه به اندام هوایی شد. این محققین این طور بیان کردند که در نتیجه افزایش وزن خشک اندام هوایی در هم‌زیستی میکوریزا با آویشن باغی باعث کاهش نسبت وزن خشک ریشه به اندام هوایی شده است و هم‌زیستی

(جدول ۲). مقایسه میانگین این صفت در سطوح مختلف تنش خشکی بیانگر آن است که نسبت وزن خشک ریشه به وزن خشک اندام‌های هوایی در تیمار تنش شدید خشکی، ۳۵/۷ درصد، نسبت به شرایط بدون تنش خشکی افزایش یافت. تیمار بدون تنش خشکی و تیمار تنش ملایم اختلاف معنی داری با هم نداشتند (جدول ۴). به نظر می‌رسد که گیاه بزرگ در شرایط تنش خشکی، از سازوکار افزایش نسبت ریشه به اندام هوایی استفاده کرده است.

بررسی Hashemi Dezfuli (۱۹۹۴) در گلرنگ رقم اراک ۲۸۱۱ نشان داد که وزن خشک ریشه و کل ساقه به تدریج با کاهش پتانسیل آب خاک (افزایش تنش خشکی) کاهش پیدا کرد و نسبت ریشه به ساقه افزایش یافت و مشخص شد که ریشه نسبت به تنش آبی حساسیت کمتری نسبت به ساقه دارد. تنش خشکی رشد و روابط هم‌زیستی ریشه را تحت تأثیر قرار می‌دهد (Gregory, 2006)، به طوری که اندام‌های هوایی حساسیت بیشتری به تنش خشکی دارند و محدودیت نموی گیاه در اثر کمبود رطوبت خاک در قسمت‌های هوایی زودتر اتفاق می‌افتد.

در شرایط تنش خشکی محدودیت‌های تغذیه‌ای از طریق کاهش جذب فسفر، پتاسیم، نیترات و کلسیم ایجاد می‌شود، در

طول ریشه: نتایج تجزیه واریانس نشان داد که سطوح تنش خشکی و تلقیح با قارچ میکوریزا اثر معنی داری بر طول ریشه در سطح ۱ درصد آماری داشتند در حالی که اثر بر همکنش آن‌ها بر وزن تر اندام هوایی معنی دار نبود (جدول ۲). مقایسه میانگین طول ریشه در سطوح مختلف خشکی کاهش ۲۷/۴، ۱۴ و ۵/۴ درصدی طول ریشه به ترتیب در تیمارهای تنش شدید، متوسط و ملایم طول نسبت به شرایط بدون تنش خشکی را نشان داد (جدول ۴).

کاهش رشد ریشه (مجموع طول ریشه و یا وزن ماده خشک ریشه) تحت تأثیر تنش خشکی می‌تواند به دلیل کاهش هدایت هیدرولیکی گیاه (Ladjal et al., 2005) و یا افزایش مقاومت مکانیکی خاک باشد (Whitmore and Whalley, 2009). چنانچه فشار ریشه‌ای گیاه کم‌تر از مقاومت مکانیکی خاک باشد، رشد ریشه کاهش می‌یابد (Whitmore and Whalley, 2009). با افزایش شدت تنش خشکی طول ریشه در گیاه دارویی آویشن (بابایی و همکاران، ۱۳۸۹) کاهش یافت. نادیان (۱۳۹۰) گزارش کرد که با افزایش تنش خشکی مجموع طول ریشه سورگوم کاهش معنی‌دار پیدا نمود و بخشی از کاهش طول ریشه سورگوم تحت تأثیر تنش خشکی در این مطالعه را به دلیل افزایش مقاومت مکانیکی خاک دانست. در حالی که در آزمایش علی‌آبادی فراهانی و ولدآبادی (۱۳۸۹) در گیاه دارویی گشنیز تنش خشکی باعث افزایش طول ریشه گردید.

مقایسه میانگین سطوح مختلف تلقیح با قارچ میکوریزا نشان داد که تلقیح با قارچ *G. intraradices* باعث افزایش طول ریشه نسبت به تیمار شاهد بدون تلقیح شد. گیاه تلقیح شده با میکوریزا *G. intraradices* ۷۸ درصد طول ریشه را نسبت به گیاه بدون تلقیح افزایش داد. تیمار تلقیح با قارچ *G. intraradices* و تیمار تلقیح با قارچ *G. mosseae* از نظر آماری اختلاف معنی‌داری با هم نداشتند (جدول ۴).

نتایج آزمایش انصوری و همکاران (۱۳۹۲) در ذرت نشان داد که میکوریزا باعث افزایش معنی‌دار طول ریشه نسبت به شاهد شد و بین گونه‌های مختلف قارچ (*G. intraradices* و *G. mosseae*) از لحاظ آماری اختلاف معنی‌داری مشاهده نشد.

گیاه آویشن با قارچ میکوریزا *G. mosseae* سبب شده است تا سرمایه‌گذاری گیاه آویشن در افزایش زیست‌توده اندام زیرزمینی (ریشه) کم‌تر از زیست‌توده اندام هوایی باشد و میکوریزای *G. mosseae* بیشترین تأثیر را بر روی تحریک کردن و افزایش رشد گیاه آویشن باغی داشته باشد.

میزان کلونیزاسیون ریشه با قارچ میکوریزا آربوسکولار: اثر

سطوح تنش خشکی و میکوریزا و همچنین اثر متقابل این دو عامل بر درصد کلونیزاسیون ریشه در سطح احتمال ۱ درصد معنی‌دار بود (جدول ۲). با مقایسه میانگین اثرات متقابل بیشترین میزان کلونیزاسیون ریشه (۳۲/۸۲ درصد) در اثر متقابل بین تیمار بدون تنش خشکی و تلقیح با گونه *G. intraradices* و کم‌ترین میزان (۸/۶۸ درصد) در اثر متقابل بین تیمار تنش شدید و شاهد بدون تلقیح مشاهده گردید. نتایج این آزمایش با نتایج آزمایش ساجدی و ساجدی (۱۳۸۸) و ساجدی و رجالی (۱۳۹۰) در ذرت مطابقت دارد.

کاهش معنی‌دار درصد کلونیزاسیون با افزایش سطح تنش، احتمالاً به علت کاهش در تندش و رشد هیف می‌باشد. مرحله مهم‌تر پس از تندش اسپور، رشد هیف حاصل از تندش است که نقش اساسی در کلونیزاسیون ریشه ایفا می‌کند. به ظاهر رشد هیف بیشتر از تندش اسپور تحت تأثیر پتانسیل اسمزی قرار می‌گیرد (علی‌اصغرزاده، ۱۳۸۹).

بر خلاف نتایج این پژوهش در آزمایش شاه‌حسینی و همکاران (۱۳۹۲) در گیاه ذرت، بیشترین میزان کلونیزاسیون ریشه در شرایط ۳۳ درصد ظرفیت زراعی و هم‌زیستی با گونه *G. mosseae* به میزان ۸۲/۶۷ درصد و کم‌ترین میزان کلونیزاسیون ریشه به میزان ۴۸ درصد در شرایط ۱۰۰ درصد ظرفیت زراعی و هم‌زیستی با *G. intraradices* به دست آمد. در نتیجه در شرایط تنش شدید درصد کلونیزاسیون ریشه ذرت بیشتر بود که این امر منجر به افزایش رشد و افزایش کارایی مصرف آب در این شرایط شد. همچنین نتایج به دست آمده از آزمایش علی‌آبادی فراهانی و ولدآبادی (۱۳۸۹) در گشنیز نشان داد که تنش خشکی سبب افزایش درصد کلونیزاسیون ریشه گردید.

می‌نمایند، به نظر می‌رسد که تأثیر میکوریزا از طریق هورمون‌ها و بر روی افزایش طول و انشعابات ریشه از سازوکارهای مهم در افزایش جذب عناصر باشد (Marschner, 1995).

طول ریشه کلونیزه شده: بر اساس جدول ۲ کلیه عوامل آزمایشی و اثر متقابل آن در سطح احتمال ۱ درصد بر طول ریشه کلونیزه شده معنی‌دار بود. با مقایسه میانگین اثرات متقابل، تیمار بدون تنش خشکی و گونه *G. intraradices* با ۱۱۳/۹۲ میلی‌متر، بیشترین و تیمار تنش شدید و شاهد بدون تلقیح با ۱۱/۷۸ میلی‌متر، کم‌ترین طول ریشه کلونیزه شده را به خود اختصاص دادند. در تمام تیمارهای خشکی گونه *G. intraradices* اختلاف معنی‌داری با گونه *G. mosseae* و تیمار بدون تلقیح داشت و بیشترین طول ریشه کلونیزه را داشت.

در شرایط تنش رطوبتی، هدایت هیدرولیکی سیستم ریشه-های گیاهان میکوریزی بیشتر از گیاهان غیرمیکوریزی است که این موضوع در اثر افزایش سطح ریشه و یا طول ریشه‌های میکوریزی می‌باشد (ساجدی و ساجدی، ۱۳۸۸). در آزمایش نادیان (۱۳۹۰) در هر دو رقم سورگوم، مجموع طول ریشه کلونی‌شده با افزایش تنش خشکی به دلیل کاهش زیست توده آن‌ها و درصد کلونیزاسیون ریشه کاهش پیدا نمود.

جذب فسفر اندام هوایی: نتایج تجزیه واریانس نشان داد که سطوح تنش خشکی در سطح احتمال ۵ درصد و تلقیح با قارچ میکوریزا در سطح احتمال ۱ درصد اثر معنی‌داری بر جذب فسفر گیاه بزرگ داشتند در حالی که اثر بر همکنش آن‌ها بر جذب فسفر معنی‌دار نبود (جدول ۲). مقایسه میانگین در سطوح مختلف تنش خشکی نشان داد که میزان جذب فسفر در تیمار تنش شدید خشکی، ۳۴/۳ درصد، نسبت به شرایط بدون تنش کاهش یافت (جدول ۴). ساجدی و همکاران (۱۳۸۹) نیز بیان کردند که به علت تحرک کم عنصر فسفر، در شرایط تنش خشکی میزان جذب آن در ذرت به شدت کاهش یافت.

مقایسه میانگین سطوح مختلف تلقیح با قارچ میکوریزا نشان داد که گیاه تلقیح شده با قارچ *G. intraradices* ۲۱ درصد جذب فسفر بیشتری نسبت به گیاه بدون تلقیح نشان داد. (جدول ۴). نتایج آزمایش ساجدی و همکاران (۱۳۸۹)

در آزمایش علی‌آبادی فراهانی و ولدآبادی (۱۳۸۹) در گیاه دارویی گشنیز طول ریشه گیاه تلقیح شده با قارچ نسبت به گیاه بدون تلقیح بیشتر بود.

در آزمایش نادیان (۱۳۹۰) در تمام سطوح تنش خشکی، مجموع طول ریشه سورگوم تلقیح شده با قارچ میکوریزا از مجموع طول ریشه سورگوم غیرمیکوریزی بیشتر بود. ولی Taylor و همکاران (۲۰۰۸) با بررسی اثر هم‌زیستی میکوریزی بر آناتومی ریشه گوجه‌فرنگی، نشان دادند که طول سیستم ریشه‌ای گوجه‌فرنگی در حضور میکوریزا کاهش یافت، رقابت بین قارچ و ریشه برای دریافت مواد فتوسنتزی اصلی-ترین پاسخ گیاه به کاهش سیستم ریشه می‌باشد.

مطالعه Marulanda و همکاران (۲۰۰۳) نشان داد که گیاهان دارای هم‌زیستی میکوریزی نسبت به گیاهان غیرمیکوریزی آب را از خاک سریع‌تر و کامل‌تر تخلیه می‌کنند و باعث می‌شوند که پتانسیل آب خاک کاهش بیشتری پیدا کرده، سطح برگ‌ها افزایش یابد که این خود باعث افزایش نیاز تعرق گیاهان میکوریزی می‌شود. از طرف دیگر سیستم ریشه-ای در گیاهان میکوریزی توسعه بیشتری یافته و بیشتر از ریشه گیاهان غیر میکوریزی منشعب شده و قطر ریشه‌های فرعی در آن‌ها کاهش و طول ریشه افزایش یافته است. همه این عوامل باعث می‌شود که ریشه میکوریزی سطح تماس بیشتری با خاک پیدا کرده و بدین صورت سریع‌تر آب را از خاک جذب نماید.

قارچ‌های میکوریزا از طریق گسترش شبکه هیفی خارج ریشه‌ای موجب افزایش جذب و انتقال مواد غذایی به ریشه می‌شوند. سیستم ریشه‌ای گیاه در نتیجه میکوریزی شدن تغییراتی حاصل می‌کند (Khan, 2005)، به طوری که در ریشه-های گیاهان میکوریزی طول ریشه بیشتر و انشعابات آن وسیع‌تر می‌شود. بنابراین می‌تواند در جذب عناصر غذایی کارایی بیشتری داشته باشد (Azcon et al., 1979). همچنین افزایش در رشد ریشه و تعداد انشعابات می‌تواند به دلیل تغییر نسبت‌های هورمونی در ریشه باشد. با توجه به این که قارچ‌های میکوریزی قادر به تولید هورمون‌هایی مانند اکسین و سیتوکینین هستند و یا ریشه را برای تولید بیشتر این هورمون‌ها تحریک

تغذیه کننده به آن دسترسی ندارد را ممکن می‌سازد (علیزاده و علیزاده، ۱۳۸۶).

نتیجه گیری کلی:

نتیجه این پژوهش بیانگر آن است که کاربرد میکوریزا در شرایط تنش خشکی در بهبود خصوصیات گیاه بزرگ تأثیر مثبتی داشته است. کاربرد هر دو گونه قارچ تأثیر بیش‌تری نسبت به عدم کاربرد روی کلیه صفات اندازه‌گیری نشان داد. تأثیر کاربرد هر دو گونه قارچ *Glomus intraradices* و *Glomus mosseae* یکسان بود. نتایج این پژوهش بیانگر امکان استفاده از این قارچ در مناطق خشک و نیمه خشک بوده که مطالعات بیشتر در این زمینه می‌تواند امکان استفاده عملی و گسترده آن‌را فراهم نماید.

نشان داد که کاربرد میکوریزا در ذرت میزان جذب فسفر را ۹ درصد نسبت به شاهد افزایش داد.

به نظر می‌رسد که میسلیوم‌های قارچ با گسترش مناسب در خاک، میزان جذب عنصر فسفر را افزایش داده‌اند. دلایل این امر متفاوت است. بعضی شواهد بیان می‌کند که میسلیوم-های گیاهان میکوریزایی از خود موادی ترشح می‌کنند که برای قابل حل کردن فسفر در خاک و جذب آن بسیار مؤثر است. افزایش سرعت جذب فسفر در مقایسه با گیاهان غیرمیکوریزایی از دلایل دیگر می‌باشد. به نظر می‌رسد که افزایش جذب عناصر غذایی عمدتاً به دلیل انتشار میسلیوم‌های میکوریزایی مرتبط با بافت‌های درونی ریشه و تشکیل یک سیستم جذب اضافی به صورت مکمل سیستم ریشه‌ای گیاه باشد که بهره‌گیری از حجم بیشتری از خاک که ریشه‌های

منابع:

- امامی، ع. (۱۳۷۵) روش‌های تجزیه گیاه. نشریه فنی شماره ۹۸۲، انتشارات مؤسسه تحقیقات خاک و آب، تهران.
- انصوری، ا.، غلامی، ا.، چائی‌چی، م.ر.، شه‌قلی، ح. و اسدی، ص. (۱۳۹۲) برهمکنش گوگرد و تیوباسیلوس بر کلونیزاسیون دو گونه قارچ میکوریزا و رشد ذرت (*Zea mays L.*) در شرایط گلخانه. مجله علوم گیاهان زراعی ایران ۳: ۵۰۵-۴۹۵
- بابایی، ک.، امینی دهقی، م.، مدرس ثانوی، س.ع.م. و جباری، ر. (۱۳۸۹) اثر تنش خشکی بر صفات مورفولوژیک، میزان پرولین و درصد تیمول در آویشن (*Thymus vulgaris L.*). فصلنامه علمی-پژوهشی تحقیقات گیاهان دارویی و معطر ایران ۲: ۲۵۱-۲۳۹.
- تدین، ع.، ترابیان، ش. و تدین، م.ر. (۱۳۹۲) اثر تراکم بوته بر عملکرد و کیفیت چهار رقم تجاری بزرگ خوراکی. مجله به‌زراعی کشاورزی ۱۵(۱): ۲۶-۱۵.
- ساجدی، ن.ع. و رجالی، ف. (۱۳۹۰) تأثیر تنش خشکی، کاربرد روی و تلقیح میکوریز بر جذب عناصر کم
- مصرف در ذرت. مجله پژوهش‌های خاک (علوم خاک و آب) ۲: ۹۲-۸۳.
- ساجدی، ن.ع. و ساجدی، ع. (۱۳۸۸) اثر تنش خشکی، میکوریزا و مقادیر روی بر خصوصیات آگروفیزیولوژیک ذرت رقم سینگل کراس ۷۰۴. مجله علوم زراعی ایران ۳: ۲۲۲-۲۰۱.
- ساجدی، ن.ع.، اردکانی، م.ر.، ساجدی، ع. و بهرامی، ع.ح. (۱۳۸۹) جذب برخی عناصر غذایی تحت تأثیر میکوریزا، سطوح مختلف روی و تنس خشکی در ذرت. نشریه پژوهش‌های زراعی ایران ۵: ۷۹۱-۷۸۴.
- شاه حسینی، ز.، غلامی، ا. و اصغری، ح.ر. (۱۳۹۲). بررسی تأثیر هم‌زیستی میکوریزایی بر کاهش اثرات تنش کم‌آبی، شاخص‌های رشد و عملکرد ذرت (*Zea mays L.*). مجله علوم گیاهان زراعی ایران ۲: ۲۶۰-۲۴۹.
- عظیمی، ر.، جنگجو، م. و اصغری، ح.ر. (۱۳۹۲) تأثیر تلقیح قارچ میکوریزا بر استقرار اولیه و خصوصیات مورفولوژیک گیاه دارویی آویشن باغی در شرایط

- evaluation of technique to measure vesicular arbuscular mycorrhizal infection in roots. *New Phytologist* 84: 489-500.
- Gregory, P. J (2006) *Plant Roots (Growth, Activity and Interaction with Soils)*. Blackwell Publishing.
- Hashemi Dezfuli, A. (1994) Growth and yield of safflower affected by drought stress. *Crop Research Hisar* 7: 313-319.
- Hu, Y. and Schmidhalter, U. (2005) Drought and salinity: A comparison of their effects on mineral nutrition of plants. *Plant Nutrition* 168: 541-549.
- Khan, A. G. (2005) Mycorrhizas and phytoremediation. In: Willey N. (Ed.): *Method in Biotechnology-Phytoremediation: Methods and Reviews*. Totowa, USA: Humana Press.
- Ladjal, M., Huc, R. and Ducrey, M. (2005) Drought effects on hydraulic conductivity and xylem vulnerability to embolism in diverse species and provenances of Mediterranean cedars. *Tree Physiology* 25: 1109-1117.
- Marschner, H. (1995) *Mineral nutrition of higher plants*. 2nd Edition, Academic Press, London, UK.
- Marulanda, A., Azcon, R. and Ruiz-Lozano, J.M. (2003) Contribution of six arbuscular mycorrhizal fungi isolates to water uptake by *Lactuca sativa* plants under drought stress. *Physiologia Plantarum* 119: 525-533.
- Morris, D.H. (2005) *Flax-a health and nutrition primer*. www.flaxCouncil.ca: 108 pp.
- Qulambo, O. A. (2000) *Functioning of peanut under nutrient deficiency and drought stress in relation to symbiotic associated*. Ph.D thesis University of Groningen. The Netherlands.
- Raney, J. P. and Diederichsen, A. (2002) *Oil content and composition of the Flax germplasm collection help by Plant Gene Resources of Canada*. Plant Gene Resources of Canada, agriculture and agrifood Canada, Saskatoon research center. 107 science places, Saskatoon SK, S7N 0X2.
- Ruiz-Lozano, J.M. and Azcon, R. (1996) Mycorrhizal colonization and drought stress as factors affecting nitrate reductase activity in lettuce plants. *Agriculture, Ecosystems and Environment* 60: 175-181.
- Sangtarash, M. H., Qaderi, M. M., Chinnappa, C. C. and Reid, D. M. (2009) Differential sensitivity of canola (*Brassica napus* L.) seedlings to ultraviolet-B radiation, water stress and abscisic acid. *Journal of Environmental and Experimental Botany* 66: 212-219.
- Simopoulos, A. P. (1999) Essential fatty acids in health and chronic disease. *American Journal of Clinical Nutrition* 70:560-569.
- Subramanian, K. S., Santhanakrishnan, P. and عرصه طبیعی. نشریه پژوهش‌های زراعی ایران ۴: ۶۶۶-۶۶۷.
- علی‌آبادی فراهانی، ح. و ولدآبادی، س.ع.ر. (۱۳۸۹) نقش قارچ میکوریز آربسکولار بر گیاه دارویی گشنیز (*Coriandrum sativum* L.) در شرایط تنش خشکی. مجله پژوهش‌های خاک (علوم خاک و آب) ۱: ۸۰-۶۹.
- علیزاده، ا. (۱۳۸۷) رابطه آب و خاک و گیاه. انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد.
- علیزاده، ا. و علیزاده، ا. (۱۳۸۶) اثرات میکوریزا در شرایط متفاوت رطوبت خاک بر جذب عناصر غذایی در ذرت. مجله پژوهش در علوم کشاورزی ۱: ۱۰۸-۱۰۱.
- علی اصغرزاده، ن. (۱۳۸۹) میکروبیولوژی و بیوشیمی خاک. انتشارات دانشگاه تبریز.
- نادیان، ح. (۱۳۹۰) اثر تنش خشکی و هم‌زیستی میکوریزا بر رشد و جذب فسفر توسط دو رقم سورگوم متفاوت در ریخت‌شناسی ریشه. مجله علوم و فنون کشاورزی و منابع طبیعی، علوم آب و خاک ۵۷: ۱۴۰-۱۲۷.
- Auge, R. M. (2001) Water relations, drought and vesicular-arbuscular mycorrhiza symbiosis. *Mycorrhiza* 11: 3-42.
- Azcon, G., Aguilar, C., Azcon, R. and Barea, J. M. (1979) Endomycorrhizal fungi and rhizobium as biological fertilizers for *Medicago sativa* in normal cultivation. *Nature* 279: 325-2365.
- Barea, J. M., Pozo, M. J., Azcon, R. and Azcon-Aguilar, C. (2005) Microbial cooperation in the rhizosphere. *Journal of Experimental Botany* 56: 1761-1778.
- Bhatty, R. S. (1995) Nutrient composition of whole flaxseed and flaxseed meal. In: *Flax Seed in Human Nutrition*. (Eds. Cunnane S. C. and Thompson L. U.), Pp. 23-42. AOCS Press, Champaign, Illinois.
- Cheong, Y. H., Kim K. N., Pandey, G. K., Gupta, R., Grant, J. J. and Luan S. (2003) CLB1, a calcium sensor that differentially regulates salt, drought, and cold responses in Arabidopsis. *The Plant Cell* 15: 1833-1845.
- Ghazi, A. K. and John Zak, B. M. (2003) Field response of wheat to arbuscular mycorrhizal fungi and drought stress. *Mycorrhiza* 14: 263-269.
- Giovannetti, M. and Mosse, B. (1980) An

- method of estimating root length. Ecology 63: 999-1001.
- Vamerli, T., Saccomani, M., Mosca, S., Guarise, N. and ganis, A. (2003) A comparison of root characteristics in relation to nutrient and water stress in two maize hybrids. Plant and Soil 25: 157- 167.
- Whitmore, A. P. and Whalley, W. R. (2009) Physical effects of soil drying on roots and crop growth. Journal of Experimental Botany 60: 2845-2857.
- Balasubramanian, P. (2006) Responses of field grown tomato plants to arbuscular mycorrhizal fungal colonization under varying intensities of drought stress. Scientia Horticulturae 107(3): 245-253.
- Taylor, J. F., Waltenbaugh, A. and Shields, M. (2008) Impact of vesicular arbuscular mycorrhiza on root anatomy *Zea mays* and *Lycopersicon esculentum*. African Journal of Agricultural Research 3: 1-6.
- Tennant, D. (1975) Test of a modified line intersect